

Az MTA 1979. évi 139. közgyűlésén az Osztály tudományterületeiről az Akadémia elnöksége Niederhauser Emilt, a történettudományok doktorát és Lackó Miklóst, a történettudományok doktorát részesítette egy-egy művéért Akadémiai Díjban. Korábbi hagyományainknak megfelelően mindkét műről méltató kritikát teszünk közzé.

* *

NIEDERHAUSER EMIL

A NEMZETI MEGÚJULÁSI MOZGALMAK KELET-EURÓPÁBAN

Budapest, Akadémiai Kiadó 1977. 385 l.

Tekintélyes és eredményes kutató-feltáró munka, szépszájú könyv és tanulmány megírása során szerzett tapasztalatok, a szakirodalom fölényes ismerete és a problémák kiegyensúlyozott szemlélete tették lehetővé, hogy Niederhauser Emil, a kelet-európai nemzeti megújulási mozgalmak összehasonlító szintetikus vizsgálatával ismét olyan művet alkosson, amire kevés történész vállalkozhatott volna hasonló színvonalú tudományos teljesítmény biztos reményében. Témaválasztása aktualitását és jelentőségét két szempont is indokolja. Az egyik a nacionalizmus értékelése (ill. az ekörül folyó viták), a másik pedig a nemzeti mozgalmak immár tagadhatatlan világjelensége. Niederhauser könyvét olvasva láthatjuk, hogy mindennek a szemmel tartása nagy szerepet kapott a tárgyalás módjának megválasztásában és az összehasonlító módszer fogásainak alkalmazásában is. A hazai kutatások helyzetének, igényeinek és végül a polgári szemlélet egyes irányjaival való hangsúlyozott szembehelyezkedésnek is tulajdonítható, hogy a szerző fő célkitűzésként a közös vonások megvilágítását tűzte ki, miközben érvényesítette azt az alapvető szempontot, miszerint a marxista történetírásnak összehasonlító vizsgálódásaiban „az általános és az egyéni közt szemügyre kell vennie a különös vagy sajátos kategóriáját is, hogy az általánosat jobban alátámaszthassa, és az egyéni is jobban megérthesse.” (376.)

Niederhauser vizsgálódásai szervesen kapcsolódnak a magyar marxista történetírás eddigi eredményeihez, s azokat építik tovább. Szemléleti vonatkozásban a mű társadalomközpontúságát kell kiemelni. Míg I. Tóth Zoltán arra hívta fel a figyelmet, hogy a történeti Magyarországon kibontakozó nemzeti mozgalmakat, ill. azok mozgási lehetőségeit milyen messzemenően meghatározta az a tény, hogy élükre a polgári funkciót betöltő nemesség állhatott-e vagy sem, Niederhauser ennek egész kelet-európai érvényét

vizsgálja. A terminológiai egyszerűség kedvéért nemesi és nem nemesi nemzetekről ír, kiemelve a cseh és a görög nemzeti társadalomnak ettől a modelltől elütő vonásait. A nemzetté válás folyamatához elkerülhetetlenül kapcsolódó asszimiláció és disszimiláció lényeges mozzanatainak bemutatásában a társadalmi emelkedés, presztízs és a vallás meghatározó szerepét vizsgálja. Így nemcsak azt sikerül érzékeltetnie, hogy a magyarországi modern, polgári nemzeti mozgalmak kialakulásakor jelentkező sajátosságok a társadalmi és az etnikai struktúra és tagolódás következményeiként alakultak ki, hanem azt is, hogy korántsem egyedülállóak, több vonatkozásban is törvényszerűek és nem pusztán szubjektív szándékok eredményei, mint azt a kortárs publicisztikából merítő, kardköszörülő, aktuálpolitikai célokat szolgáló történelemszemlélet sugallná. És konkrét példákkal sikerül érzékeltetnie azt is, hogy a nemzeti megújulási mozgalmak a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet termékei és kísérői: „felszíni jelenségek”, amelyekről a mélyben zajló folyamatokra is lehet következtetni.

A kelet-európai társadalmak bemutatása után a szerző 16 nemzeti mozgalmat tekint át. Ez látszólag megtöri a tárgyalás menetét. De csak látszólag. Mert ezek a 10–15 oldalas kis fejezetek egyrészt megalapozzák a további fejtegetéseket, másrészt összefoglalják azt is, amit ezekről a történeti műveltség bizonyos szintjén tudni illik, méghozzá úgy, hogy a megújulás alapkérdéseit is boncolgatják, tömören és célratorően jellemzik a mozgalmak sajátosságait. Például azt, hogy az „orosz fejlődés (. . .) lassabban bontakozott ki, éppen a lényeg, a gazdasági-társadalmi fejlődés lassúbb voltának következtében”. De ugyanakkor az orosz fejlődés több sajátossága is magyarázza, hogy az irodalom az általános emberi probléma taglalásával túlmutatott a nemzeti mozgalmon és ezért is lehetett egyetemes hatása. S hogy egy másik példát is említsünk, a magyar fejlődés esetében igen meggyőzően fejtegeti a szerző, miként változott a mozgalom súlypontja az irodalom és a politika területei között.

A problémák című rész a nemzeti mozgalmak menetét mutatja be; az új ideológiában való tájékozódástól, a művelődés különböző területein jelentkező törekvésektől a szabadságküzdelmekig, időben: a 18. század második harmadától a 19. század utolsó harmadáig.

Niederhauser a felvilágosodás tágabb értelmezésével él, amikor annak és a nemzeti mozgalmaknak a kapcsolatait tárja fel, s e kapcsolatok intenzitásának, minőségének alapján két típust különít el. Az első típusba azokat a mozgalmakat sorolja, amelyeknél a felvilágosodás önálló eszmerendszerré kifarva, vagy az eredeti példák másolása útján belenőttek a mozgalomba, mint a cseheknél, görögöknél, szlovéneknél, lengyeleknél, magyaroknál, oroszoknál, románoknál, szerbeknél; míg a második típusba tartozóknál, mint az albánoknál, bolgároknál, a balti népeknél és ukránoknál csak a nyugati felvilágosodás utóhatásáról lehet beszélni. Hangsúlyoztuk, hogy a művelődés különböző szintjein és területein jelentkező nemzeti törekvések intenzitásának a bemutatása és magyarázata az említett és nagyon röviden jellemzett társadalomtörténeti nézőpont érvényesítéséhez is kapcsolódik, a fentiek viszont azt is jelzik, hogy a szerző mennyire nem mechanikusan alkalmazza azt, hanem a konkrét valóságból indul ki, amikor általánosít és tipizál.

A hatások és kölcsönhatások kiemelésével juttatja kifejezésre Niederhauser Emil azt a látásmódot, amely nem téveszti szem elől Európa strukturális egységét és különbözőségét. Az utazások és tanulmányutak szerepéről írva találóan hangsúlyozza, hogy „a Nyugattal való megismerkedés tehát a feudális Kelet-Európából jöttek számára a liberálisizmus és a kapitalizmus nagy élményét jelentette.” (146.) De alighanem ebben a fejezetben lehetett volna említeni a fejlettebb régiókból Európa keletére látogató értelmiségiek, politikusok hatását, vagy azokat, akik itt élve, de a nyugat-európai politikai ideológia és szemlélet kihívására válaszként próbálták felmérni a kelet-európai népek létének jelentőségét s jóslataikkal, mítoszteremtő látásmódjukkal, vagy csak a külpolitikai helyzet megítélésével épültek be a nemzeti mozgalmak érvelésébe, szellemi és politikai tájékozódásába. Mindenekelőtt Herderre gondolunk, akinek a jelentőségét a későbbiekben is inkább csak érinti. Persze több vonatkozásban is egyet lehet ezzel érteni, szervesen is illeszkedik a munka marxista szemléletébe; állásfoglalás a polgári történetírás „kulturlejtő” és utánzáselméletével szemben. Mégis úgy véljük, hogy alkalmazkodni lehetett volna a magyar olvasóközönség műveltségi szintjéhez és igényeihez, hiszen a Herder-problémáknak nálunk elég nagy súlya van, és a későbbiekben a szerző maga is ír a német nemzetkoncepció átvételéről, ami talán bővebb magyarázatot igényelt volna.

A nemzeti mozgalmak dinamikájának és mechanizmusának szemlélete indokolja, hogy a könyv a művelődési és politikai törekvéseket egymástól elkülönítve, külön szakaszokra bontva vizsgálja. A mozgalmak kezdeti szakaszában a kiindulópont a nemzeti nyelv volt, s a feladat annak megújítása, az új követelményekhez való alkalmazása. A nemzeti és polgári művelődés másik nagy feladata az iskoláztatás tökéletesítése volt. S éppen az idevágó két fejezet szemlélteti a kelet-európai összehasonlító vizsgálatok lehetőségeit és korlátait, kényelmesen járható útjait, persze csak átlagon felüli nyelvtudással és még azzal is csak nehezen leküzdhető akadályait. Hiszen amennyire „könnyű” volt felvázolni az egységes irodalmi nyelv megteremtését célzó törekvéseket, annyira nehéz az iskoláztatás sajátos problémáinak és főleg eredményességének az összevetése. A szintézis szerzője ugyanis ki van „szolgáltatva” az egyes nemzeti történetírások eléggé eltérő értékű teljesítményeinek, például úgy tűnik, hogy a lengyel történetírás eredményeihez hasonlókat nem mindenütt sikerült elérni, többek között hazánkban sem. Mindez persze nem változtat a szerző vizsgálódásainak érvényén, amelyek azt példázzák, hogy az oktatás legfontosabb eredménye a viszonylag csekély számú, de annál aktívabb értelmiségi réteg felnevelése volt, amennyire azt a különböző — árnyaltan bemutatott — feltételek lehetővé tették.

A kulturális élet jelenségeit abból a szempontból elemzi a szerző, hogy azok mennyiben és miként kapcsolódtak a megújuláshoz. Általános kelet-európai jelenség, hogy a „szépirodalom fejezi ki a legrészletesebben és a leghatásosabban a nemzeti megújulási mozgalom törekvéseit.” (180.) Az igénytelenebb szórakoztató irodalom is nagy jelentőségre tett szert általa, hogy bővítette az olvasóközönség körét, vagy éppen annak megteremtésében kapott jelentős szerepet, bár népszerűségben nem vetekedhetett a tüneményes gyorsasággal kibontakozó politikai publicisztikával. Most kezdtek kialakulni az irodalom szervezeti keretei is. Az író elkötelezett közéleti férfi volt, aki ha kellett a nemzeti szabadságharcban is szolgált az ügyet. A társadalomkritika mozgósítóereje

magától értetődik, különös mozzanat viszont, hogy nem egyszer viágnézetileg reakciós-nak nevezhető írók alkottak maradandót. S miként az irodalmi élet a nemesi nemzeteknél volt a legfejlettebb, a hivatásos színjatszás is náluk alakult ki először. Így „amire a széprodalom tudatosan törekedett, azt a színház vitte el a legrészesebb rétegekig.” (210.) S ugyancsak a kor sajátossága az is, hogy a klasszikussá váló drámák és a neimzetiesebb fércmunkák a mozgósítás szempontjából és néha még népszerűségükben is egy szintre kerültek. A zenei élet bemutatásában a szerző a különböző formák és a népzenei, vagy annak vélt hagyományok ötvöződésének elemzésére teszi a hangsúlyt, s természetesen a különböző műfajok társadalmi és nemzeti tartalommal való telítődésére.

A könyv egyik legérdekesebb fejezete az, amelyben a szerző az egykorú történetírás műhelyitikaiba vezeti be az olvasót. Kérdésfeltevéseivel és válaszaival a kortársak történeti tudatának lényeges mozzanatait is felvillantja, hiszen azt vizsgálja, hogy a történetírás „milyen ismereteket közölt, milyen képet alkotott a nemzeti műtról, az illető nemzetnek az emberiség történetében játszott szerepéről.” (227.) Pozitív és negatív vonásokban egyaránt gazdag ez a tudatformáló és magatartásalakító építkezés. Hiszen az esetek többségében a nemesi és nem nemesi népek fiai (egyaránt) az önbecsülés erősítése mellett a másik nép fölötti fölény igazolására is törekedtek. Védekezés, támadás és útkeresés mozzanata szorosan összefonódott egymással, hol egy személy tevékenységén, hol magán a mozgalmon belül, mint azt igen találó példákkal érzékelteti a szerző. Említésre került már a könyv egyik jelentős pozitívuma, az hogy a magyar mozgalom problémáit is bevonja a vizsgálódások körébe. Néhány közismert példa elmaradása viszont hiányérzetet kelt, nagyon tanulságos lett volna azok beillesztése az összképbe. A történetírás hamis vágyainak jeizésére a szerző Horvát István szlávellenes replikáját idézi. A bonyolult kérdéskör – aminek Horvát könyve csak egy szintjét jelzi – ismertetéséből viszont kimaradt Wesselényi Miklós Szózata, amely többek között igen határozottan foglal állást az aktuálpolitikai érdekeket szolgáló historizáló történetírással szemben is. S ez az utóbbi példa több vonatkozásban is kapcsolódik a nemzeti mozgalmak jelege és történetírásuk közötti kapcsolat lényegét megvilágító következtetéshez, miszerint „minél kevesebb újonnan felvetett igényrel lépett fel egy-egy mozgalom, annál reálisabb volt a történelem-szemlélete. Ez általában a nemesi nemzetek esete, ahol persze ez a reálisabb történetírás összefügg a régebbi történetírással és történeti nagyománnyal.” (245.) Hozzá lehetne tenni a történeti kulturáltsággal, ami a politikai kultúra szerves része és a politikai életben való fellépés előfeltétele volt. Hiszen gondoljunk csak arra, hogy egy erdélyi román egyházi és nemzeti követeléseket tartalmazó beadvány és a róla szóló guberniumi és kancelláriai vélemények néha valóságos történeti értekezésnek is beillenek, vagy gondoljunk Kölcseynek a „két testvérhaza” uniójáról szóló fejtegetéseire és alighanem joggal hiányoljuk annak a jobbjátság történetéről szóló nagy ívű eszme-futtatásának az említését, amit Wesselényi Balítéletekről című művében olvashatunk, s nem véletlen, hogy ugyanaz a Wesselényi az európai parasztság történetének megírását is sürgette.

A már többször is említett társadalomtörténeti nézőpont nemcsak a kulturális élet színvonalára, arculatára ad magyarázatot, hanem a politikai mozgalmak szerveződési formáira s követeléseinek jellegére is. Ennek a marxista szemléletnek is köszönhető, hogy a könyv idevágó fejezetei is a történeti valóság feltárásának azt az útját jelzik, amelyik

mentes a historizáció elképzelésekhez kötődő bűjtatott vagy kevésbé bűjtatott – nemzeti öntudatot is sértő – értékítéletektől. Nincs eleve jó vagy rossz nacionalizmus. S példamutatónak érezhetjük azt is, hogy a szerző nem próbál – nemzeti hiúságot legyezgető, vagy öntudatot sértő – érték szempontot kovácsolni abból sem, hogy a nem nemesi nemzeti mozgalmak jobban rá voltak utalva a népi tömegbázisra és ezért követeléseik demokratikusabb színezetűek voltak, és abból sem, hogy nemesi nemzetek számára a rendi alkotmány fejlettebb politikai életet tett lehetővé és törekvéseik nemcsak program szinten jelentkeztek, hanem vállalni kellett a kivitelezés felelősségét is.

A politikai törekvések vizsgálatában a szerző először a védekezés és a szövetekezés mozzanatait tárja fel. Azt mutatja ki, hogy a mozgalmak kezdeti szakaszában alapvetően a védekezés érvényesült ha a társadalmi haladás ügyévei egybekötött szabadságküzdelmekről volt szó, de akkor is, ha bizonyos feudális kiváltságokra próbáltak szert tenni, és kitapintható még a magányosság és elszigeteltség érzésének feloldására hivatott mítikus fikciókban, amelyek történelemformáló szerepére is felhívja a figyelmet a szerző.

A védekezés és szövetségkeresés igényéhez szervesen kapcsolódtak az egyesülést és az önállóságot célzó törekvések, amelyek a különböző nemzeti igények történeti és etnikai meghatározottsága folytán és a térség etnikai tarkasága miatt a nemzeti mozgalmak közötti konfliktusok lehetőségét is felvetették, bár sokáig jó néhány vágy éppen a reális feltételek hiánya miatt követelésként nem is vetődhetett fel csak rendkívüli politikai válságok alkalmával. A szerző következetesen kerüli a polemikát és a polemikus hangot is, viszont fejtegetései éles fényt vetnek a tényszerűségekkel hivatkozó, voltaképpen kezdetlegesen manipulatív történetírás megalapozatlanságára. (Például akkor, amikor a nemzeti egységtörekvések külpolitikai meghatározottságát mutatja be, vagy azt, ahogy a nemzeti egyenjogúság jegyében történeti érvekkel próbáltak alátámasztani olyan követeléseket, amelyek szükségképpen egy másik nép-etnikai megcsonkítását célozták, és közben még azzal sem nagyon törődtek, hogy az asszimiláció humánusabb, a másik fél számára elfogadható módozatain tűnődjenek.)

Alkotmány, szabadság és társadalmi program biztosításának igénye állítja be a nemzeti mozgalmakat a történeti fejlődés előmozdító tényezőinek sorába. Fényt és árnyékot egyesítő tömör fogalmazásban láttatja a szerző e mozzanatok bonyolult kapcsolatának lényegét: „Az a tény, hogy a nemzeti megújulási mozgalmakban a társadalmi program háttérbe szorult a nemzeti mögött, s hogy annak egy részévé vált, a hamis tudat eklatáns példája. Ellenben az, hogy a polgári átalakulásnak nemzeti formák között, nemzeti jelszavakkal kell végbemennie, úgy tűnik, objektív szükségszerűség volt, tekintettel a soknemzetiségű feudális birodalmak létrejöttére. Ebben az esetben a megújulási mozgalmak vezetőinek és híveinek hamis tudata mégiscsak helyesen tükrözte a valóság számos lényeges elemét.” (351.)

Európa egységének és a kelet-európai fejlődés sajátosságainak szemmel tartására épülnek azok a fejtegetések, amelyek megalapozzák az idézett értékelő következtetést. A nyugat- és kelet-európai gazdasági kapcsolatok dinamikájához és irányultságához hasonló az eszméknek az a forgalma, melynek során Európa keletén is kialakult a nemzeti ideológia. A szerző ugyanis azt hangoztatja, hogy sok helyütt „a felvilágosodás hozta a nemzeti nyelv fontosságának felismerését”, ez hozta sok helyütt „a nemzeti múlt fel-

ismerésének fontosságát is”, továbbá „a szabadság gondolatát konkrétabb, kidolgozottabb formájában az európai liberalizmus szolgáltatta, az egyéni szabadságon túlmenően a nemzeti szabadságra is alkalmazva” (319.), és a liberalizmus szabadságesszméi ötvöződtek a romantikáéval. Az európai fejlődés egységét példázzák a nemzeti hivatástudatról kialakított képzetek, hiszen ezekkel a mozgalmak vezetői nemcsak saját népük előtt akarták igazolni a nemzeti küzdelem céljait, hanem az európai közvélemény előtt is, amelynek a támogatására viszont néha reális mértéket is meghaladóan számítottak. Talán éppen ezért is érdemes lett volna említeni a lengyel messianizmussal kapcsolatban azt, hogy az 1830-as nemzeti szabadságharc kirobbanásában milyen nagy szerepe volt annak a tévhitnek, hogy a cári csapatok a francia forradalom ellen akarnak indulni. Szót lehetett volna ejteni talán arról is, hogy a román nemzeti ébredés hangadóí mennyire a románság külpolitikai hivatásában látták a román nemzeti hivatást, és ezen az alapon próbáltak közeledni a magyar megújulási mozgalomhoz. Annál találóbbrak érezzük viszont a magyar nemzeti hivatástudat funkciójának jellemzését és annak kiemelését, hogy a polgári szabadság biztosításának tudatában a magyar nemzeti mozgalom vezetői egyfajta értetlenséggel figyelték a magyarországi nem magyar nemzeti törekvéseket, bár talán nagyobb hangsúlyt lehetett volna tenni a „nemzethalál” víziójában felkísértő fenyegetettségérzés motiváló erejére.

Az egyes mozgalmakon belüli irányzatokat a társadalmi kérdésekhez való viszonyulás szempontjából vizsgálja a szerző, ami már azért is indokolt, mert „a mozgalom lényege mégis a polgári átalakulás.” (328.) A mozgalmakban a főirányzat a liberálisoké, akik alkotmányos monarchia formájában akarták biztosítani a polgári alkotmányos fejlődést. Paradox módon az önmagában jóval gyengébb radikális irányzat a gyengébb és kevésbé hatékony nemzeti mozgalmakban volt erősebb, az utopisztikus vonások pedig a legkevésbé bonyolult rétegeződésű agrártársadalmaknál épültek be a nemzeti programokba. A polgári forradalmakban és a polgári reformok kiteljesítésével összekapcsolt nemzeti szabadságharcokban viszont a teljes társadalmi struktúrára támaszkodó nemzeti mozgalmak játszottak kezdeményező szerepet. A nagy küzdelmek és összecsapások vizsgálatában a társadalmi rétegek és osztályok egymáshoz való viszonyát állítja előtérbe, konkrétan a polgári szerepet játszó nemesség, az értelmiség és a parasztság viszonyát, hangsúlyozva a tömegek fellépésének osztályharcos jellegét. S csak sajnálhatjuk, hogy a rendelkezésre álló szakirodalom hiányosságai miatt a szerző nem foglalkozik részletesebben a népi mentalitással és a népi ideológiával, hiszen így árnyaltabban lehetett volna bemutatni, hogy a polgári és nemzeti haladás bajnokai a népi ideológia milyen elemeit használták fel a tömegek mozgósítására, vagy hogyan jutottak oda, hogy a vallással vagy éppen a „jó császár” mítosszal manipuláljanak, vagy éppen manipulálttassanak. Az agitáció sajátos formáinak említését hiányolhatjuk talán abból a modellből, amelynek a segítségével a szerző a nemzeti mozgalmak menetét ragadja meg. S míg a modell a felszíni jelenségeket rendszerezi, a nemzeti mozgalmak meghatározása mélyben zajló folyamatokhoz kapcsolja a mozgalmak lényeges elemeit. „Nemzeti megújulási mozgalomnak nevezhetjük — írja a szerző — a polgári átalakulásnak, vagyis a kapitalista rendszer létrejöttének, illetve a burzsoá nemzetté válásnak azokat a tudati tényezőit, elképzelésekben, programokban, forradalmak követeléseiben megfogalmazott igényeit, amelyek ezt az alapvető folyamatot

elősegítik, és amelyek először kulturális, később politikai, ezeknek alárendelten pedig gazdasági és társadalmi téren felvetődnek.” (373.)

Befejezésként a mű célkitűzéséhez kell visszatérnünk. Akadhat és nyilván szép számban van is olyan olvasó, aki néhány nemzeti mozgalomról viszonylag sokat tud, többet is, mint amiről az egyes fejezetek tájékoztatnak, de a könyv elolvasása után alighanem másképpen fogja tudni azt is, amit esetleg most ismétlésként olvasott. S talán nem marad jámbor óhaj a szerző célkitűzése: „az indulatoktól mentes megértés” (376.), és annak tudatosítása, hogy „ami az egyik vagy másik nemzetnek fáj, az sokaknak közös baja, s ezeket a problémákat csak közös erőfeszítéssel lehet megoldani.”

Miskolczy Ambrus